

УДК 338.03(477)

О. М. Стрішенець – кандидат економічних наук, доцент,
завідувач кафедри економічної теорії Волинського
національного університету імені Лесі Українки

Хліборобські та тваринницькі товарні господарства Півдня України в 1734–1775 роках

*Роботу виконано на кафедрі економічної теорії
ВНУ ім. Лесі Українки*

Розглянуто діяльність козацьких і старшинських господарств хліборобського та тваринницького спрямування на Півдні України в 1734–1775 рр. Установлено, що вони, за своїм характером виробництва, були товарними і належали до господарств фермерського типу.

Ключові слова: господарство, жито, збіжжя, зерно, зимівник, паланка, продукція, ринок, товар, тварини, хутір.

Стришенець Е. Н. Хлебопашеские и животноводческие товарные хозяйства Юга Украины в 1734–1775 годах. Рассмотрено деятельность казацких и старшинских хозяйств хлебопашеского и животноводческого направления на Юге Украины в 1734–1775 гг. Установлено, что они, по своему характеру производства, были товарными и принадлежали к хозяйствам фермерского типа.

Ключевые слова: хозяйство, рожь, урожай, зерно, зимовник, паланка, продукция, рынок, товар, животные, хутор.

Strishenets O. M. Grain Production and Cattle Breeding Commodity Farms in the South of Ukraine in 1734–1775. The article is dedicated to the Cossack and officership activities in particular grain production and cattle breeding on the South of Ukraine in 1734–1775. It has been concluded that those activities were of commodity character and belonged to farm type.

Key words: agriculture, rye, grain, corn, winterer, palanca (small fortification), production, market, goods, animal, farmstead.

Постановка наукової проблеми. У період переходу до ринкових умов господарювання та формування багатоукладної економіки пожвавлюється інтерес до вивчення господарського розвитку України минулого, щоб визначити ціннісні орієнтири, шляхи поступу в майбутнє. Вивчення господарств запорізьких козаків XVIII ст. має не тільки наукове, а й помітне практичне значення.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Господарська діяльність козаків та козацької старшини Запорізької Січі розглядалася в українській історико-економічній літературі. Найбільш глибоке висвітлення її зробив академік Д. І. Яворницький. Він у тритомній праці «Історія запорізьких козаків» усебічно розглянув економічний побут козаків, але низка важливих питань господарської діяльності не знайшла достатнього висвітлення. Це, зокрема, про товаризацію продукції козацьких господарств та її зв'язки із внутрішнім і зовнішнім ринками [13, 281]. На думку відомого вченого України професора В. О. Голобуцького, Південь України у XVIII ст. був «...краєм квітучої економіки, яка базувалася на нових господарських засадах. Про економічний розвиток краю можна судити по тому багатству, яким володіла не тільки старшина, але й значна частина рядового козацтва» [1, 510]. Так, у козака І. Погорілого, окрім різного майна, одягу, були ще рушниця, шабля у срібній оправі, два пістолі, а також 2500 карбованців готівкою. На родючих чорноземних ґрунтах, за даними вченого, урожай зернових культур становив 4 або 5 сам (сам – умовна міра зернових культур, яка визначалася після збору урожаю як різниця між висіяною та отриманою кількістю. – О. С.). За сприятливих кліматичних умов – сам 8 і навіть сам 9. Донецький професор В. О. Пірко підкреслює, що на хуторах хліборобством і тваринництвом займалися не тільки козаки, а й прибулі люди з різних районів українських земель, Польщі, Росії, Кримського Ханства, Туреччини. Подає він і цікаві дані про заселення краю. За його підрахунками, загальна чисельність мешканців Запоріжжя у XVIII ст. становила біля 100 тис. [9, 25]. Львівський учений С. М. Злупко займався вивченням земельних відносин на Запоріжжі XVIII ст. і прийшов до думки, що земля була громадською влас-

ністю, але й водночас приватною [5, 148]. Дніпропетровські дослідники І. В. Толстих і Ю. М. Чекушина відзначають, що родючі степи Півдня України, вкриті влітку соковитою травою, сприяли розвиткові скотарства. Козаки залюбки розводили коней. Деякі з них мали сотні тварин. У степах паслися великі череди худоби. Крім конярства та вирощування великої рогатої худоби, козаки володіли отарами овець [11, 78]. Декілька цікавих думок про запровадження нових форм господарювання на Запоріжжі у XVIII ст. висловив В. К. Липинський. Він писав, що першою стежиною, по якій в Україну увійшла європейська хліборобська культура, була земельна власність «показаченої шляхти» і хутори хліборобського козацтва. Як видно, багато питань господарської діяльності козацьких хуторів (зимівників) і сьогодні не досліджені.

Мета статті – дослідити обсяги виробництва продукції, її товаризацію, зв'язки господарств із ринком, а також характер використаної робочої сили.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Незаселені південні території України XVI–XVIII ст. відзначалися великими природними багатствами. Про степи, родючість ґрунтів, луки, де випасалися дикі кози, коні, олені, про ріки з різноманітною рибою, про дніпровські плавні, багаті водояними птахами та всякою дичиною, ходили легенди і манили до себе людей, загалом утікачів від панської неволі з Волині, Поділля, Придніпров'я та ін. українських земель, Польщі, Литви, Московської, пізніше Російської Держави. Польський хроніст С. Грондський (XVII ст.) писав: «... ті з руського народу, хто... не бажав ходити й терпіти владу місцевих панів, йшли в далекі краї, тоді ще не залюднені, та здобували собі право на свободу» [6, 77]. Прибували сюди й утікачі з Туреччини, Молдавії, Кримського Ханства та інших країн. Цілком справедливо зазначав один із тогочасних переселенців, що сюди (Запоріжжя. – *О. С.*) прибували «люди всякого народу і всякої мови» [7, 135].

Зростання чисельності козаків вело до розширення господарської діяльності в родючих південних степах. Влада заохочувала прибуття на Запоріжжя селян, ремісників, міщан. У XVIII ст. (70-ті роки) на території Запоріжжя проживало до 100 тис. чол., причому число мешканців постійно зростало [7, 135].

Жителі Півдня України займалися не лише військовою справою, походами, а й сільськогосподарським виробництвом, тваринництвом, різними видами ремесла і промислів, суднобудуванням, торгівлею. Із кожним роком у нижній течії Дніпра, на Південному Бузі, у межиріччі Сіверського Дінця і Тора, а також у гирлі річки Самарки все більше з'являлося укріплених населених пунктів, хуторів, зимівників, жителі яких займалися хліборобством, випасом худоби, ремісничою діяльністю.

Розвитку на Запоріжжі хліборобства і тваринництва сприяла демократична організація земельних відносин та сприятливі умови для заняття виробничою діяльністю. Землю вважали загальновійськовою власністю, яка з дозволу адміністрації коша передавалася хуторянам у володіння [5, 148]. Козацьку земельну власність М. М. Покровський уважав буржуазною за своєю суттю, хоча вона і не набула юридичної форми. Громадська земля щороку за жеребом розподілялася між усіма товаришами. Деякі земельні ділянки передавалися козакам у тривале користування. За особливі заслуги могли надаватися навіть у довічне володіння. Кращі перелого, мисливські та рибальські угіддя, боброві гони (місця, де водилися бобрі. – *О. С.*) перебували в руках козацької верхівки. Існувала велика і середня земельна власність.

Основною адміністративно-господарською одиницею був хутір (зимівник). Тут розміщувалися господарства двох типів. Перший – господарства, у яких вирощували зернові культури та доглядали худобу, птицю. Інший тип господарства був багатогалузевим, куди входило рільництво, тваринництво, бджільництво, рибальство, мисливство, зернопереробні промисли, ремісниче виробництво, виготовлення зброї, пороху. На хуторі військового писаря П. Глоби налічувалося 336 коней, 889 голів великої рогатої худоби, 12 463 голів овець і кіз, 186 свиней. Тут же знаходилося 573 пуди жита, 804 пуди пшениці, 570 пудів ячменю, 583 пуди вівса і 994 пуди проса. Щодо багатогалузевого господарства показовим може бути хутір полковника І. Гараджі. У його маєтку був великий дім, де проживав господар зі своєю сім'єю. Поруч – дві хати для робітників, кухня для господаря і кухня для найманих працівників, три комори, хлів для худоби, стайня, шинок, два вітряні борошномельні млини із сукновальнями. На хуторі було 39 коней, 137 голів великої рогатої худоби, 27 600 овець.

Знаходилися поля з посівами жита, пшениці, гречки, вівса, ячменю, а також великий баштан біля садиби. Господар щорічно отримував 1500 пудів різного зерна [2, 172].

Поруч із хуторами козацької старшини та заможних козаків знаходилися господарства, що мали середні статки, а деякі з них були зовсім бідні. За даними опису Орельської паланки, проведеного в 1771 р., у слободі Личкова було 53 заможні селянські господарства, 47 бідних, у слободі Козирищина – відповідно, 31 і 12, у слободі Перещепина – 23 і 12, у слободі Калантаївка – 25 і 18, у Котівці – 38 і 17, у Нехворощі – дев'ять і 27. «Нищенские» селянські господарства не були зовсім зубожілими. Вони мали часто по парі волів чи коней, а також іншу живність [7, 140, 141].

Кожен хутір (великий двір) очолював управитель (економ). Він відповідав за стан господарства та роботу наймитів, контролював діяльність кожного підрозділу. Роботою управителя керував власник хутора чи зимівника. Він критикував управителя, коли в цьому була потреба, а інколи позбавляв права керівництва господарством.

Особливістю хутірського виробництва було широке використання найманої праці [3, 65]. Наймитами були прибулі на Запоріжжя селяни, міщани і ремісники. Жителі с. Вишняки Миргородського полку К. Чабаненко зі своїм дядьком у 1741 р. прибули на Південь України. Рік вони попрацювали в господарствах Джерелівського куреня. Півроку трудилися в маєтках курінного отамана І. Мірошниченка. Так вони поступово перетворилися в мандрівних наймитів. На думку В. О. Голобуцького, на хуторі, «незважаючи на те, кому він належав – старшині чи рядовому козакові, господарство велося за допомогою найманої праці» [1, 195]. Вивчаючи робочу силу хуторів Самарської паланки після зруйнування Січі генералом П. Текелі, учений зробив висновок, що на один хутір у Самарській паланці припадало в середньому по два найманих працівники, а в Личаківській – по чотири-п'ять [1, 195]. Окрім постійних найманих робітників, на хуторах працювало чимало сезонних, котрі прибували на період косовиці, збирання зернових культур тощо. Заробітна плата їхня була мізерною. За рік роботи сезонному наймитові платили по 2–3 крб. За 2 крб 50 коп. на рік наймит К. Таран трудився в зимівнику козака М. Свити з Іракліївського куреня. Відомі окремі випадки, коли наймитам платили більше, по 4 і навіть по 7 крб на рік. Це була незначна сума грошей. Із наведеного В. В. Нечитайлом індексу тогочасних цін видно, що один кінь коштував 7–10 крб, віл – 5–8, корова – 3–8, шмат сукна – 3 крб. Щоб придбати коня, наймитові потрібно було працювати кілька років [7, 140].

Багато хліба, вирощеного в козацьких і старшинських господарствах, збували на внутрішньому ринку, вивозили за межі краю. Від реалізації зернових культур продавці отримували чималі прибутки, бо на козацьких землях «рожь, пшеница и ячмень вдесятеро родится, а просо в 30 раз всегда», ніж на Поділлі.

Запорожці значно розширюють посівні площі під зернові культури і починають обходитися без доставок хліба. Більше того, вони самі починають його експортувати за кордон, зокрема в найближчі райони сусідніх країн (Польща, Росія, Кримське Ханство, Молдавія). Обсяги товарної продукції залежали передусім від розмірів господарства та його ефективності роботи. Щоб отримати більші прибутки від реалізації зерна, окремі козаки мололи його на борошно, дерли на крупи, навіть докучували і в такому вигляді збували на торгах.

Про орієнтацію виробництва зерна на продаж у господарствах козаків, козацької старшини та окремих селян засвідчують обсяги обмолоту збіжжя по 1000–5000 пудів (16–90 т) щорічно в одному великому хуторі. У такій кількості зерна не було потреби навіть у козацької старшини. Безперечно, частина збіжжя вивозилася за межі Запоріжжя. Найбільшим споживачем хліба був Крим. Про це засвідчує лист, надісланий у 1770 р. керівником Єдисанської орди до коша. У ньому зазначається: «оказать дружбу и в нынешних обстоятельствах в съестном и хлебном припасе имеем недостаток и самое желание состоит, чтоб по дружбе как скорее с съестном на сию сторону купцов отпускать вы изволили» [2, 193; 12].

Товарний характер мало і тваринництво, зокрема конярство. За межами Запоріжжя славилися породисті коні, вирощені в господарствах П. Калнишевського. Вони продавалися в Росії, Польщі, Пруссії, Туреччині та в інших країнах. У 1769 р. був підписаний контракт з орловським купцем І. Немитовим на продаж йому 250 коней. Розводили коней на продаж і окремі козаки та селяни.

Власники господарств відправляли на продаж за кордон і живу худобу, і продукти тваринництва. Предметами продажу були також вовна, хутра, шкіра, яловичина та ін. Усе це засвідчує про торговельні зв'язки козацького тваринницького господарства з ринком.

Висновки. На Запоріжжі не було феодально-кріпосницького ладу, позаекономічного примусу, існувала свобода господарської діяльності безпосередніх виробників, панував сприятливий клімат для розквіту здібностей і таланту кожного жителя. Земля вважалася загальновійськовою власністю, яка надавалася козакам у тимчасове користування. За особливі заслуги могла передаватися в довічне володіння. Суспільні відносини давали можливість рядовим козакам, котрі володіли землею, займалися хліборобством, тваринництвом, мисливством і рибальством, мали водяні чи вітряні борошномельні млини, пасіки, різні промисли, ремесла, розумно та грамотно вели своє господарство, покладаючись на власну й найману робочу силу, досягати статків. Складалося своєрідне хліборобсько-тваринницьке товарне виробництво, яке вбирало в себе вікові хліборобські традиції селянства не тільки України, а й виробничий досвід інших країн, жителі яких знайшли на Півдні України другу батьківщину.

Запорізька козацька старшина, на відміну від Лівобережної і Слобідської, не перетворилася на замкнений стан. За способом життєдіяльності вона була близькою до заможного козацтва: брала особисту участь в організації та діяльності виробничих об'єктів. Продукцію бідних, заможних козацьких і старшинських господарств використовували не лише для власного споживання, а й збували на ринку. Розміри торговельних операцій залежали від обсягів виробництва. Через відсутність власної банківської та грошової системи в обігу перебували гроші різних країн, однак найбільше – з Росії. Господарства бідних козаків Півдня України були переважно натуральними чи напівтоварними, а багаті козаки і старшини, що являли собою досить складне господарство, де працювали й наймані працівники, за своїм характером виробництва належали до товарних – до господарств фермерського типу.

Список використаної літератури

1. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К. : Вища шк., 1994. – 539 с.
2. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні роки свого існування. 1734–1775 рр. / В. О. Голобуцький. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 416 с.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. – Т. 8 / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1995. – 856 с.
4. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку. 60–80-ті рр. XIX ст. / І. О. Гуржій. – К. : Наук. думка, 1968. – 192 с.
5. Злупко С. М. Економічна історія України / С. М. Злупко. – К. : Знання, 2006. – 368 с.
6. Лановик Б. Д. Ілюстрована історія України / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович. – Тернопіль : Джура, 2003. – 427 с.
7. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В. В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. – 436 с.
8. Олійник О. А. Про матеріалізацію запорізьких зимівників / О. А. Олійник // Укр. іст. журн. – 1992. – № 10–11. – С. 123–126.
9. Пірко В. О. Стан землеробської культури Півдня України у XVIII ст. / В. О. Пірко // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 1995. – С. 25–27.
10. Скальковский А. А. История Новой Сечи / А. А. Скальковский. – Одесса : [б. и.], 1847. – 506 с.
11. Чекушина Ю. М. Нариси з економічної історії України / Ю. М. Чекушина, І. В. Толстих. – К. : Центр навч. л-ри, 2003. – 137 с.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 229, оп. 1, спр. 328, арк. 9–18.
13. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. – Т. 1 / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1990. – 395 с.

Адреса для листування:

43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 28, кім. 308,
Тел. 24-89-78.

Статтю подано до редколегії
25.01.2012 р.